

TUNA VİLÂYETİ'NİN TEŞKİLİNE, KARADAĞ VE HERSEK VUKUÂTINA (1861) DÂİR CEVDET PAŞA TARAFINDAN KALEME ALINAN LÂYİHA

Yard. Doç. Dr. M. HÜDAİ ŞENTÜRK*

Cevdet Paşa, devletin birçok kademesinde görev yapmış ve bu arada her fırsatta, devlet idaresinin çürük taraflarını ve devlet ricâlinin suiistimallerini çekinmeden tenkîd etmiş, çeşitli meselelerde isabetli kararlar vermiş ileri görüşlü bir devlet adamı olduğu gibi, birçok konuda yazmış olduğu kıymetli eserleri ile de ilim dünyasında mümtaz yeri olan büyük bir âlimdir. Devlet idaresine dair fikirleri ve bu hususta kaleme aldığı lâyiha ve arzularla Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ikinci yarısında meydana getirilen birçok yeniliklere damgasını vurmuştur. Onun ilim ve devlet adamlığı hususunda yazılmış birçok eser ve makale bulunduğu; burada, metnini verdiğimiz lâyihasının etrafında dolaşarak, başlık konumuzla ilgili bazı çerçeve bilgiler vermekle yetineceğiz.

a) Tuna Vilâyeti'nin Teşkili ve Vilâyet Nizâmnamesi:

Osmanlı Devleti'nde, Rusya ve Avrupa devletlerinin siyâsî ve askerî hücumları neticesinde, bilhassa Rumeli'de bugün birer devlet olan eyâletlerini kaybetmeğe devam ettiği zor bir dönemde, çöküşü yavaşlatmak için yürütülen yeni arayış ve çabalar, çoğu idhâl olarak alınan yeni idarî düzenlemeler sonucu merkez ve taşra teşkilâtlarında sık sık değişiklikler yapılması, âdetâ bir alışkanlık haline gelmişti. İşte, taşra teşkilâtında eyâlet sisteminden vazgeçilip vilâyet sistemine geçilmesi de, bu düzenlemelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Rusya, Kırım Harbi'nden mağlûb çıkınca (1856), ötedenberi olduğu gibi Osmanlı Avrupası'ndaki etnik unsurları, bilhassa hem-ırk oldukları Slav kavimlerini devlet aleyhine kıyâma kaldırmak için her fırsatı kullanmağa başladı ve bu arada en ufak bir bahâneyle fırsat itihâz ederek Avrupa devletleri arasında propaganda çalışmalarına da hız verdi. Bu maksatla 1860 yılında, Bulgaristan'ın Niş sancağı (1861'de vilâyet)'nda meskûn gayrimüslim

* Sakarya Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Tarih Bölümü.

reâyâya zulüm yapıldığı iddiasıyla Osmanlı Devleti'ni şikâyet ederek beynelmilel bir teftiş komisyonu kurulması yolunda Avrupa devletlerine kabul ettirmiş olduğu teklifini Bâbîâlî reddetti. Bu durum karşısında, Fransa'nın teklif ettiği "*sûret-i îtilâfiyye*" üzerine, o sırada Âli Paşa'nın yerine üçüncü defa Sadâret makamına getirilmiş bulunan Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa, göreve başladığının ertesi günü fevkalâde yetkilerle, beraberinde müslim ve gayrimüslimlerden meydana gelen bir Osmanlı teftiş heyeti olduğu halde Rumeli'yi teftiş seyahatine çıktı (11 Zi'l-ka'de 1276/31 Mayıs 1860)¹ Bu heyetin içinde, o sırada Meclis-i Âli-i Tanzimât âzâsı bulunan Ahmet Cevdet Efendi (Paşa), Beylikçi Afif Bey, Meclis-i Vâlâ âzâsından Sadriâzam'ın kayınbirâderi olan Besim Bey, bazı ketebe memurları ile Bâbîâlî memurlarından ve Bulgar milletinden Gavril Efendi², Rum millietinden Fotyadı Bey (Paşa) ile Pavlaki Efendi ve Ermeni milletinden Artin Efendi³ de bulunuyordu⁴.

Sadriâzam'ın Rumeli'de üç ay süren⁵ teftişi sırasında dinlenen şikâyetlerden⁶, bazı zulüm ve yolsuzlukların yapılmış olduğu vâki idi. Ancak, bu tür mağdûriyetlere sadece gayrimüslim reâyâ değil, ülkenin hemen her tarafında, idâredeki bozulmanın bir neticesi olarak Müslüman ahâlî de uğramakta idi. Bulgarların, Müslümanlardan fazladan gördükleri bir zulüm var idiyse, o da Rum papas, despot ve metropolidlerinden zuhûr eden "*fenâlıklar*" idi ki, bu hususta Sadriâzam'a oldukça fazla şikâyetlerde bulunulmuştu⁷. Bilhassa Şehirköyü (Pirot)'ndeki Fenerli Rum papaslarının ahlâka aykırı davranışları⁸ ile zulüm ve fenalıkları "*ayyûka*" çıkmıştı⁹.

Kıbrıslı Mehmed Paşa, Rumeli'yi teftişi esnâsında şikâyet olunan hususları ve yapılması gereken işleri kaydetmiş, bu arada adı usulsüzlüklere karı-

¹ Ahmet Lutfî, *Vak'a-nüvis Ahmet Lutfî Efendi Târîhi [Târîh-i Lutfî]*, haz. M. Münir Aktepe, IX, İstanbul 1984, s. 160; Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, yay. Y. Halaçoğlu, İstanbul 1980, s. 21-22; aynı müell., *Tezâkir*, II, yay. Câvid Baysun, Ankara 1960, s. 101 vd.

² Bilâhire Şarkî Rumeli Vâlisi olan Gavriyel Krestoviç Paşa'dır.

³ Daha sonra Vezir rütbesi ile Hâriciye Müsteşârı olan Barutcubaşı-zâdelere Artin Paşa'dır.

⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 101; aynı müell., *Ma'rûzât*, s. 21; Ahmed Lutfî, *Aynı eser*, IX, 160.

⁵ Eugène Morel, *Türkiye ve Reformları (La Turquie et ses reformes*, Paris 1866), çev. S. Belli, İstanbul 1984, s. 93.

⁶ Bu teftiş ve şikâyetlerin tafsilâtı için, Cevdet Paşa'nın yukarıda adı geçen eserlerinde gösterilen yerlere bakınız.

⁷ BOA, *Bulgaristan İradeleri*, nr. 61, 20 Ca. 1273 tarihli İrade; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 101 vd.

⁸ E. Morel, *Aynı eser*, s. 93.

⁹ Bk. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 104-105.

şan bazı memurları da muhâkeme ettirerek¹⁰ cezâlandırmıştı. İstanbul'a dönüşünde Pâdişah'a arz ettiği lâyhada ise, Hristiyan ahâlinin, her millet ve kavim arasında zuhûr eden bazı "eşirrâ"dan başka, Müslüman halktan ciddi bir şikâyetleri olmadığını, ancak Rumeli'de bazı rûhânî reislerin kötü hareket ve yolsuzluklarının görüldüğünü anlatmıştır. Bunun yanısıra birtakım idârî, mülkî, mâlî vb. hususların âcilen ıslâha muhtaç bulunduğunu da kaydetmiştir¹¹.

O sıralarda Niş'den birçok Bulgarın Sırbistan'a göç etmeğe başlamaları¹² ve geride kalanların da "fesâd niyyetinde" olmaları sebebiyle, bölgenin her tarafını anarşi ve huzursuzluk sarmıştı. Kıbrıslı Mehmet Paşa, teftiş için Niş'de bulunduğu esnâda, Niş Vâlisi Raûf Paşa-zâde Osman Paşa'nın idâresini beğenmemiş ve henüz İstanbul'a dönmeden evvel, buraya "münâsib ve muktedir" bir vâlî tâyin etmek lüzûmunu hissetmişti. O aralık, *Meclis-i Vâlâ Başkâtibi* bulunan ve ewelce iki defa Bulgaristan'ın muhtelif yerlerinde başarılı görev ve memuriyetler ifâ etmiş olan Midhat Efendi (Paşa), Sadrîâzam'ın aklına gelen ilk isim oldu. Onun, Niş Vâlîliğine tâyin hususunu, Mâbeyn'e ve Bâbiâli'ye te'kîden teklif etmesi üzerine Sultan Abdülmecid tarafından bu göreve tâyin edilerek kendisine *Vezirlik* rütbesi verildi (23 Receb 1277/4 Şubat 1861)¹³.

Midhat Paşa, eşkıyâya karşı sert tedbirler alarak huzur ve âsâyişi geri getirdikten sonra, bölgede sosyo-ekonomik ve kültür sahalarında yapmış olduğu yenilik ve düzenlemelerle halkın refahını düzeltici tedbirler aldı. Bu gelişmeler, Rusya'nın emellerine engel olduğu için, bu defa Vidin ve Silistre eyâletlerinde yaşayan Bulgarların zulme uğradıklarını ileri sürerek, Avrupa'da yoğun diplomatik propaganda faaliyetlerine girişti.

Rusya'nın bu tutumu karşısında Âli, Fuat ve Midhat Paşaların çalışmaları sonucu Fransız "*departman sistemi*" örnek alınarak hazırlanan "*Teşkil-i Vilâ-yât Usûlü*", bir "*Nizâm-nâme*"¹⁴ neşredilerek sâdir olan bir *irâde* ile tatbik sa-

¹⁰ Bu mahkemeler, genellikle üçü Türk, ikisi Bulgar ve biri de Yahudi olmak üzere altı kişiden teşekkül etmişti (Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, göst. yer).

¹¹ Ahmed Râsim, *Resimli ve Haritalı Osmanlı Târîhi*, IV, İstanbul 1328-1330, s. 2094; E. Morel, *Aynı eser*, s. 93 vd; Heyet, *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, İstanbul 1963, s. 3104.

¹² Bk. M. Hüdei Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara 1992, s. 148-152.

¹³ Ahmed Râsim, *Osmanlı Târîhi*, IV, s. 2095; Heyet, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3104.

¹⁴ Vilâyet Nizâm-nâmesi'nin metni için bk. M. H. Şentürk. *Aynı eser*, s. 253-271.

hasına konuldu (12 Ca. 1281/13 Ekim 1864)¹⁵. Bu usul, Türkiye'de Avrupa tarzında parlamenter demokrasi sisteminin mahallî şartlara göre ve devletin idârî ve içtimâî bünyesini sarsmayacak surette tedricen yerleşmesine ve uygulanmasına bir başlangıç ve zemin olarak kabul edilmiştir. Nitekim Âli Paşa'nın ifâdesine göre bu yeni teşkilâtın gayesi, "*ahâlinin mesâlih-i umûmiyyeye iştirâki kâ'ide-i esâsiyyesenin mevki'-i tatbîkiyye vaz'ına ve merkeziyyet usûlünde cârî olan mutlâkiyyet-i idârenin tahfif ü izâlesine medâr*" olması idi¹⁶.

Âli ve Fuad Paşalar, "*Meclis-i Meb'ûsân*"a bir mukaddime olmak üzere tasavvur ettikleri "*Teşkil-i Vilâyât Usûlü*"ne, Midhat Paşa'nın Niş eyâletindeki icraatını esas almak istemişler ve bu konuyu birlikte müzâkere etmek için kendisini İstanbul'a çağırılmışlardı¹⁷. Neticede, evvelâ diğer vilâyetlere bir "*nümûne*" olmak üzere Silistre, Vidin ve Niş eyâletleri birleştirilip, merkezi Ruscuk olan Tuna Vilâyeti teşkil olundu¹⁸. Bu vilâyet, üç sınıf olarak 7 sancağa¹⁹ ve beş sınıf olarak 45 kazaya ve 17 nâhiyyeye ayrıldı²⁰. Vilâyet Nizâm-nâmesi'ne göre sancaklar mutasarrıfların, kazâlar kaimmakamların ve nâhiyeler de muhtarların idâresinde olup, bunların tamamı vâlilerin emri altında bulunacaktı²¹.

Tuna Vilâyeti, sınırları itibariyle hemen hemen bugünkü Bulgaristan'ı kaplıyordu. Böylece, hazırlanan Vilâyet Nizâm-nâmesi²² ile eyâlet sistemi kal-

¹⁵ BOA, *İrâde-Meclis-i Mahsûs (İ. MM)*, nr. 1245, 12 Ca. 1281 târihli İrâde; İ. Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, TV, İstanbul 1972, IV, s. 226; N. Göyünç, "Midhat Paşa'nın Niş Vâlîliği", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 12, İstanbul 1982, s. 281.

¹⁶ Edward Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimât*, çev. Ali Reşâd, İstanbul 1328, s. 169.

¹⁷ BOA, *İ. MM*, nr. 1245.

¹⁸ "*Vilâyet Usûlü*"nün ihdâsı ve bir "*nümûne*" olarak Tuna Vilâyeti'nin teşkili hakkında bk. M. H. Şentürk, *Aynı eser*, s. 161-181; Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa, Hayât-ı Siyasiyesi, Hidemâtu, Menfâ Hayâtı*, I, (*Tebîra-i İbret*), İstanbul 1325, s. 23-26.

¹⁹ Bu sancaklara tâyin olunan mutasarrıflar şunlardır: Vidin'e, Sabri Paşa (Tolcu Mutasarrıflığından); Niş'e, Süleyman Bey (bilâhire Paşa, Lazistan Mutasarrıflığından); Tolçu'ya, Ahmed Râsim Paşa (Sofya Kaim-makamlığından); Sofya'ya, Fehim Paşa (Yenipazar Sâbık Kaim-makamı); Ruscuk'a Mahmûd Fâiz Paşa (Üsküb Kaim-makamlığından); Varna'ya, Mustafa Ârif Efendi (makamında ibkâ; Tırnova'ya, Hasan Tahsin Paşa (makamında ibkâ) (*BOA, İ. MM*, nr. 1245; krş. Ahmed Râsim, *Osmanlı Târîhi*, IV, s. 2156 vd.

²⁰ BOA, *İ. MM*, nr. 1245, 12 Ca. 1281 târihli İrâde BOA, *Yıldız-Esas (YE)*, kısım 18, evrak 1861, zarf 93, karton 39, Ahmed Cevdet Paşa'nın 25 N. 1311 târihli lâyihası.

²¹ Engelhardt, *Aynı eser*, s. 169.

²² Vilâyet nizâm-nâmesi, 1287 (1871) İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyet Nizâm-nâmesi'nin yürürlüğe girmesiyle kaldırılmıştır.

dırılarak, yerine vilâyet sistemi getirilmiş oluyordu²³. Başkanlığını Fuad Paşa'nın yaptığı ve Midhat Paşa'nın da bulunduğu komisyon tarafından hazırlanan "*Eyâlet Nizâmnamesi*"nin, *Meclis-i Vükelâ*'da tasvib edilerek hakkında *Îrâde* sâdir olmasından sonra bu vilâyetin vâililiğine de, Midhat Paşa tâyin edildi.

O zamana kadar eyâlet, vilâyet ve kaza meclisleri, hem memleket idâresine ait işlere, hem de "nizâmen" görülmekte olan dâvalar ile cinâyet vb. hususlara bakıyordu. Dolayısıyla, bunların yetki ve görevleri birbirine karışmıştı. Ahâliden, bu meclislere seçilen ve tâyin olunan üyelerin seçilme usulleri de uygunsuz idi. Binâenaleyh, ehliyetsiz kişilerin idâresi altında halkın işlerinin emniyet ve hakkaniyete uygun olarak görülmesi güçleşmişti. Meclis üyelerinin yaşayış ve geçimleri ise, dâvâ sâhiplerinden aldıkları harc ve vergilere bağlı idi. Bu yüzden, zâten sınırlı olan memuriyetleri esnâsında, nasıl olursa olsun birçok dâvâ görüp para kazanmaktan başka düşünecekleri bir şey yoktu²⁴.

İşte, *vilâyet usûlü* parça parça ve karışık bir halde bulunan birtakım mahalleri ve idârî organları, kuvvetli ve muntazam bir merkezî idâreye bağlayarak idârî-mülkî, adlî, mâlî ve îmarî işlerin ıslahı ile ilgili hususlarda sağlam bir zâbıtâ ve fiilî bir kuvvet kurmak ihtiyaç ve maksadına bağlı olarak ihdâs olunmuştur. Hazîne'de her yıl meydana gelen açıklar, istikrazlarla kapatılmakta idi. Hazîne'nin îrâde ve masraflarını bildirecek bir "*hisâb-ı sahîh*"i yoktu. Herhangi bir eyâletün o yılki veya iki yıl önceki vâridât ve masârifâtunun muvâzenesi (bütçe dengesi) doğru olarak bilinmezdi. Zîrâ her sene taşralardan gelen veya *me'mûr-ı mahsûs* ile kat'î hesâbı görülen eyâlet cedvelleri ve zabıtlar ile sâir evrâk, çuvallar içinde mahzenlere yığılıp kaldığından, Hazîne'nin gerçek durumu meçhul kalmakta idi²⁵.

Vilâyet usûlü, esas itibariyle Fransa'da uygulanan *departman* sistemi gibi vilâyetleri sancaklara, kaza ve nâhiyelere taksim etmekte ve bütün idârî organları vâlinin emri altına vermekte idi. Bu mülkî taksimâtın her derecesinde, âzâsının çoğu seçim suretiyle getirilmek üzere bir meclis ve bir mahkeme kuruluyor, gayrimüslimler de buralara iştirâk ediyorlardı. Kanûnun esas hükümlerine göre halk, vilâyetlerdeki meclis ve mahkemelere üye seç-

²³ İlber Ortaylı, *Tanzimat'dan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul 1985, s. 52-55.

²⁴ BOA, İ. MM, nr. 1245.

²⁵ Bk. Ahmet Cevdet Paşa'nın metni aşağıda verilen lâyihası.

mek suretiyle genel meselelere ve mahallî menfaatlerin gözetilmesine iştirâk etmiş olacaktır. Bu suretle reâyânın hakları gözetilmek ve buna göre idâre cihâzına bir serbestiyet ve esneklik verilmek isteniyordu. İdâre ve icrâ kuvvetinin, kazâî ve adlî kuvvetten az çok ayrılmasından dolayı önemli bir gelişme meydana gelmiş olacaktır²⁶.

Vilâyet Nizâm-nâmesi'ne göre:

Her vilâyet, livâ ve kaza merkezlerinde, müslim ve gayrimüslimden mürekkeb birer İdâre ve De'âvî Meclisleri ve vilâyet merkezinde ayrıca bir Dîvân-ı Cinâyet teşkil edilecektir. İdâre Meclislerinin riyâsetleri, mülkiye memurlarına havâle ve De'âvî Meclislerinin riyâsetleri ise, *hukkâm-ı şer'* a ilâve-i memûriyet kılınıp, asıl hâkim onlar olduğunu imâ için, De'âvî Meclisinin seçilmiş âzâsına "*mümeyyiz*" tâbir olunacaktır. Her sancağa, hatta vilâyet merkezi sancağına da birer *Muhâsebeci* nasb olunarak, mutasarrıflar ile muhâsebeciler, mâlî işlerden müştereken sorumlu olacaklardır. Vilâyet defterdârının maiyyetinde bir *Muhâsebe Kalemî* teşkil olunacak ve bu kalem, sancakların hesaplarını tedkik ve hulâsasını yapmakla görevli bulunacaktır. Böylece defterdârın görevi, bütün vilâyetin hesap işlerine nezâret etmekten ibaret kalacaktır. Hazîne, bizzat her sancağın muâmelâtını tedkik edemeyeceğinden, vilâyetten gelen hulâsaları tedkik ile vilâyetlerin hesap işlerine muttali olabilecektir²⁷.

Vilâyet merkezinde ecnebî işlerine bakmak üzere bir *Politika Memuru* tâyin olunacaktır. Vilâyet vâlisi ise, bizzat Pâdişâh'a karşı resmî muhâtab bir umûmî nâzır sıfatıyla, vilâyetin maslahatını temin ve gerekli ıslahatı icrâ etmeğe vaket bulabileceğinden, vilâyet merkezinde bulunmaktan ziyâde, "*mülhakâtı devr ü tefûş*" ile görevli olacaktır. Bu iş için, maaşından fazla olarak kendisine ayrıca ayda 10,000 kuruş "*mesârif-i devriyye*" tahsis kılınacaktır.

Bu teşkilât için taşra tahsîsâtına oldukça fazla meblağın ilâvesi gerektiğinden, bunun bir mikdârına karşılık olmak üzere, iki-üç eyâletten bir vilâyet, bir-iki sancakdan bir sancak teşkil olundu. Kaza dâireleri ise biraz daha genişletilerek, ufak tefek kazalar nâhiye îtibar edildi. Fakat, ilk defa olarak teşkil edilen ve yaygınlaştırılmağa çalışılan vilâyetlerin idâresine, muktedir ve kâfi memurların bulunamayacağı düşüncesiyle, evvelce teşekkül eden vilâyet

²⁶ M. Tayyib Gökbulgin, "Tanzimat hareketinin Osmanlı müesseselerine ve teşkilâtına etkileri", *Bellekten*, XXXI/121, Ankara 1967, s. 110.

²⁷ Bk. Ahmet Cevdet Paşa'nın metni aşağıda verilen lâyihası.

muhâbecilerinden defterdâr, mutasarrıflarından vâli ve kaimmakamlarından mutasarrıflar yetiştirilmek üzere, vilâyet usûlünün tedricen bütün ülke çapında uygulanmasına karar verildi²⁸.

Tuna Vilâyeti Meclis-i Umûmîsi'nde 14 Müslüman ve 14 Hristiyan âzâ vardı. Meclis-i İdare-i Vilâyet ise, 7 Müslüman ve 4 Hristiyan âzâdan müteşekkildi. Bu vilâyetin nüfusu, üç milyondan fazla idi²⁹.

Midhat Paşa, yeni görevine başlar başlamaz evvelâ, yeni vilâyet usûlü nizamları aleyhine hareket eden ve bu nizamların uygulanmasını, kendi menfaatlerine aykırı gören bazı kimselerle mücâdele etti. Eşkiyâyı en ağır şekilde tâkib ve te'dîb etti. Ancak Midhat Paşa'nın, kanunları en şiddetli şekilde uygulayışının, Bulgaristan'ın sür'atle bağımsızlığına sebep olduğunu söyleyenler ve bundan dolayı onu tenkid edenler de çıkmıştır³⁰.

Daha sonra onun, *Vilâyet Nizâmnâmesi* hükümlerine uygun olarak ilk altı ay içinde tamamlamağa muvaffak olduğu işlerin başında, köylerde ihtiyar meclisleri, kazalarda idâre ve de'âvî meclisleri teşkili, bunların tekrar gözden geçirilen ve yeni idârî-mülkî taksîmâta göre tesbit edilen sancaklara ve vilâyet merkezine bağlanması ve nihâyet, umûmî meclisin yılda bir defa toplanması hususları geliyordu³¹. Bu suretle meydana gelen vilâyet heyeti, devletce istenen şekle uygun düşüyordu. İşte bu mülâhazalarla Tuna Vilâyeti diğer vilâyetlere de örnek alınmış ve bu esaslar üzerine evvelâ Bosna, Erzurum, Haleb, Şam, Trablusgarb ve Edirne vilâyetleri teşkil olunmuştur. Ahmed Cevdet Paşa ise Halep ve Adana eyâletleri ile Kozan, Maraş, Urfa ve Zor sancakları birleştirilerek teşkil olunan Haleb Vâlîliğine nasb ve tâyin edilmiştir (1284/1868)³².

²⁸ Cevdet Paşa, aynı lâyiha.

²⁹ Skender Rızaj, "Midhat Paşa'nın Rumeli'de vilâyetler kurulmasındaki rolü", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar*, Edirne 8-10 Mayıs 1984, Ankara 1986, s. 60.

³⁰ "Midhat Paşa'nın böyle çar-çabuk kesüp biçmesi, bağ budamağa benzemiştir. Çünkü, bağlar budanınca asmaların köklerine kuvvet verildiği misillü şu hareket-i kâtu'âne, Bulgarların uruk-ı milliyelerine yeniden kuvve-i galeyânı mücib olmasıyle, mu'ahharan görülen hâli netice vermişdir" (Ahmet Lutfî, *Aynı eser*, XII, s. 22; ayrıca bk. A. Refik [Altınay], "1284 Bulgar İhtilâli", *TTEM*, sene XV, sayı 9 [86] (1 Mayıs 1341), İstanbul 1341, s. 164). Bu hususta Ahmet Cevdet Paşa'nın Midhat Paşa hakkındaki görüşleri için, aşağıdaki metni verilen lâyihaya bakınız.

³¹ *Tuna gazetesi*, sayı 1 (10 Şevvâl 1281); A. Haydar Midhat, *Aynı eser*, 27.

³² Âli Ölmezoglu, "Cevdet Paşa", *İA*, III, 116.

b) 1861 Hersek İsyanı:

Rusya'nın uzun müddetten beri devam eden tahrikleri ve Sırbistan'ın muhtâriyet haklarını genişletmek maksadıyla Karadağlıları Hersekli Hristiyan Slavlarla Osmanlı Devleti'ne karşı işbirliğine kışkırtması³³ ve Hristiyan ahâlîye gizlice silâh dağıtması³⁴, Avusturya'nın ise âsileri himâye ederek nüfuz alanını genişletmek istemesi neticesinde Hersek Hristiyan Slavları, bazı istekler ileri sürerek 1861 yılında isyan ettiler ve Mostar'daki yabancı konsolosluklar aracılığıyla Bâbiâlî'ye şu isteklerini ileri sürdüler:

1 - Osmanlı memurları ile mahallî hükûmet arasında teması sağlayacak ve kendi menfaatlerini müdafaa edecek bir kocabaşlarının bulunması.

2 - Dinlerine saygı gösterilmesi.

3 - Kilise ve kilise çanı inşâ etmelerine izin verilmesi.

4 - Kendi milletlerinden bir piskoposun rûhânî başkanlığı altında bulunmaları.

5 - Mektebler açabilmeleri.

6 - Arazi sahibi beylere, mahsûlün dörtte birinden fazlasının verilmemesi ve bunun da kendi vekilleri tarafından cibâyeti.

7 - Vergilerin ev başına maktû olarak tâyini ile tahsiline, kocabaşlarının memur edilmesi³⁵.

Karadağ, doğrudan doğruya devlete karşı harekete geçecek bir kudreti kendinde göremediğinden, komşuluğundan faydalanarak Hersek'in Hristiyan halkını kullanarak, hatta onlara kendi çetecilerini "gönüllü" maskesi altında ilhak ederek her türlü yardımda bulunuyordu. Karadağ'ın bu hareketi, Hersek isyanının kesin bir şekilde bastırılmasına imkân bırakmadığından, bu durum karşısında Bâbiâlî, Hersek isyanı ile Karadağ'ın müdâhalesini tek me-

³³ Sırbistan'dan gelen eşkıyâ ve tahrikçilerin üzerinde, halkı isyâna kışkırtıcı evrâkın bulunması üzerine, Derviş Paşa'ya Bâbiâlî'den gönderilen 27 Z. 1276 (17 Temmuz 1860) tarihli şukkada: "Karadağlılara ve Sırp beyine tenbîhât-ı mütevâliye icrâ olunmakda" olduğu, "basîret üze" bulunması ve "tecâvüzi hareketden icünâb ile barâber emr-i tahaffuzi ve tedâfü'ide ibrâz-ı me'âsir-i gayret olunmak lâzım geleceği" ifâde edilmektedir (BOA, Bâb-ı Âsafî Ayniyât Defteri, nr. 305 (Rumeli-Mühimme), s. 27).

³⁴ BOA, İrade-i Meclis-i Vâlâ (MV), nr. 22328; BOA, Bâb-ı Âsafî Ayniyât Defteri, nr. 316 (Mühimme Kaleminin Rumeli), s. 12.

³⁵ Heyet, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3118-3120.

sele hâlinde ele almayı kararlaştırdı ve âsâyişi için, Serdâr Ömer Paşa'ya Hersek isyânını yatıştırmak görevini verdi.

Ömer Paşa, göreve başlar başlamaz isyancı liderlerin üzerine gitti. İkinci olarak, Tanzimat reformlarını uygulamaya başladı. Ancak, iltizâm yoluyla vergi almak yerine, devletin diğer bütün bölgelerinde uygulanan "doğrudan doğruya vergi toplama" çabaları bu bölgede başarılı olamadı. Bu arada ayrılıkçı Karadağlılar, Hersek Slavlarını isyana kışkırtmaya devam ediyorlardı. Karadağlı çeteler, Hersek'e girip Müslümanları katliâm etmeğe ve sınırdaki köyleri yakıp yağmalayarak işgale başladılar³⁶. Bu sırada Karadağ, Osmanlılara karşı evvelce Grakhovo (Grahova)'da galibiyet kazanmış olan (13 Mayıs 1858) Prens Danilo'nun kardeşi Mirko'nun idaresinde bulunuyordu³⁷. Onun tertibiyle birçok çeteler, "gönüllü" adı altında sınırı geçip Herseklilere yardıma başladılar. Hatta Sotorina, Nikşik gibi bazı yerleri zabtettiler. Bâbiâlî, Karadağ'ın bu gayriresmî yardımına engel olmak için Karadağ hududu boyunca bir tarassut kordonu kurdu. Ayrıca Adriyatik Denizi'ne bir filo gönderip limanları abluka altına aldı. Karadağ Prensi Nikola Petroviç bunu protesto etmeğe kalktıysa da, tabii bir netice vermedi. Bu sırada Serdar Ömer Paşa, yanındaki kuvvetlerle Hersek'e varmış bulunuyordu. Hersek eşkiyâsı, Piva mevkiinde toplanmıştı. 21 Kasım 1861 tarihinde meydana gelen savaş sonunda Serdar Ömer Paşa bunları ağır ve kesin bir yenilgiye uğratıp dağıtmayı başardı. Aruk Hersek'de, ötede beride münferid birkaç çeteden başka, devlet ordusuna karşı koyacak kuvvet kalmamıştı.

Karadağ Prensi, tarafsızlığını ilân etmiş olduğu halde asker toplamağa ve kuvvetlerini seferî duruma getirmeğe devam ediyordu. Bâbiâlî, kendisine askerini terhis etmesini bildirdi. Nikola Petreviç bunu reddedince, Serdar Ömer Paşa kumandasındaki altmış bin kişilik kuvvet Karadağ hududunu abluka etti.

Ömer Paşa, Ordusuyla sınırı aşmış dört koldan ilerlemeğe başladı. Derviş ve Abdî Paşalar kumandasındaki iki kolordu, bu iki noktadan hareket edip Duga vâdisiyle boğazını zorlayarak merkezde birleşeceklerdi. Hüseyin Avni Paşa kumandasındaki kolordu ise, düşmanı Bırda taraflarına çekip iki kolordunun harekâtını kolaylaştırmak vazifesini almıştı. Lâkin, Lim nehrini ge-

³⁶ BOA, *Bâb-ı Âsâfi Ayniyât Defteri*, nr. 305 (Rumeli-Mühimme), s. 145 (Rumeli Ordusu Müşiriyeti'ne yazılan şukka); Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev. Mehmet Harmanlı, C. II, İstanbul 1983, s. 190-192.

³⁷ Bk. Danişmend, *Kronoloji*, 187-188.

çerken düşman hücumuna uğradı. Bunu püskürtemedi. Böylece Karadağlılar, Lim boğazına hâkim oldular. Prens Mirko, Derviş ve Abdî Paşa kuvvetlerini iki ay kadar burada tuttu. Sonunda Derviş Paşa, gayet ustaca bir manevra ile Duga boğazını çevirmeğe muvaffak oldu ve kolordusunu Ostrog'un altına kadar sürdü. İki ateş arasında kalan Mirko, ric'ate mecbur kaldı³⁸.

Ömer Paşa ise, harekât planını değiştirerek Tsirneoviçka ve Riyeka boyunca sür'atle ilerleyip, son kuvvetlerinin başında Riyeka'da bulunan Mirko'nun üzerine yürüdü. İki taraf arasında meydana gelen muharebede Karadağlılar, ümitsizce bir taarruza kalkıştılsa da Ömer Paşa, şiddetli bir topçu ateşiyle bu hücumu kırdıktan sonra karşı taarruzla düşman ordusunu mağlûp ve tamamen imhâ etti. Bilâhire, Karadağ'ın merkezi olan Çetine'ye doğru ilerlemeğe başlayınca, Hristiyanlık damarları depreşen Batılı devletler, Bâbiâli nezdinde müdâhalede bulundular. Bu müdâhale, görünüşte bir tavassut şeklindeydi. Aslında, harekâtın bir an evvel sona ermesini Bâbiâli de istediği için Osmanlı ordusu Çetine'ye girmeden İşkodra'da barış görüşmeleri başladı. Nihayet, 31 Ağustos 1862 tarihinde 14 maddelik andlaşma, Serdar Ömer Paşa tarafından imzalandı.

İmzalanan andlaşmanın esasları şu idi:

- 1 - Karadağ, iç idaresinde eskisi gibi kalacaktır.
- 2 - Eski hudud, kabul edilecektir.
- 3 - Prens Mirko, bir daha geri dönmek üzere Karadağ'ı terkedecektir.
- 4 - Karadağ, ticârî mal mübâdelesini için Bar limanından istifade edecek, buna karşılık memlekete silâh sokulmayacaktır.
- 5 - Hersek-İşkodra yolunun Karadağ'dan geçen kısmında, sonradan kararlaştırılacak noktalar Osmanlı askerî işgali altında bulunacak ve bunu temin için bu yerlerde blokhavzlar inşa edilecektir.
- 6 - Bütün Karadağ ileri gelenleri, Karadağlıların bir daha isyan etmeyeceklerine ve Osmanlı topraklarında isyan çıkarsa, buna yardımda bulunmayacaklarına dair yazılı teminat vereceklerdir.

³⁸ A. de la Jonquière, *Histoire de l'Empire Ottoman*, s. 533'den naklen: Heyet, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3119; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 201.

7 - Karadağ ile sınır komşuları arasında çıkan ve halledilemeyen ihtilâflar için Bâbiâli tavassutta bulunacaktır.

8 - Karadağ, Bosna-Hersek ve Arnavutluk hududunda hiçbir tahkimât yapamayacaktır.

9 - Hiç kimse, Osmanlı pasaportu olmadan Karadağ'a giremeyecek ve eğer girecek olursa, derhal çıkartılacaktır³⁹.

Bu esaslardan üçüncü maddeden devlet sonradan vazgeçmiştir. Buna sebep ise, Mirko'ya lüzumundan fazla ehemmiyet verilip şahsiyetine bir propaganda vesilesi kazandırmamaktı. Beşinci maddeye ise Ruslar itiraz etmek istedilerse de, hükûmet buna aldırılmayarak hemen bir blokhavz yapmıştır. Lâkin buna Fransa ile bilhassa bu meselede Bâbiâli'yi desteklemiş bulunan Avusturya da müdâhale edince, yeni bir siyâsi buhrânı önlemek için, o sırada Sadâret mevkiine geçmiş bulunan Yusuf Kâmil Paşa Karadağ Prensi'ne Osmanlı hükümdârının bu işten vazgeçtiğini bildirdi (3 Mart 1863). Ancak, yolcularla mallarına bir zarar gelirse, bunun Karadağ tarafından tazmin edilmesi şartını koydu. Prens Nikola bunu hemen kabul etti. Blokhavz, 1864 yılı Haziran ayında yıkıldı. Osmanlı Devleti ise, bütün hudud boyunca yeni blokhavzlar yaptırarak Karadağ'ı sıkı bir nezâret altına aldı.

Bu harekât sırasında Karadağlıların, ellerinde bulunan Osmanlı esirlerine karşı göstermiş oldukları vahşet, emsâli az görülür cinstendi. Bunlar, esirlerin burunlarını, kulaklarını vb. organlarını keserek salveriyorlardı. O kadar ki bu yaralılar, halkın galeyân ve dehşete kapılmaması için İstanbul'a getirilmeyerek Çanakkale hastanelerine yatırıldılar. Tedaviden sonra İstanbul'a uğratılmadan memleketlerine gönderilmeleri için yeter sayıda hekim ve cerrah gönderildi.

Avrupa devletlerinden hiçbiri sesini çıkarmıyordu. Yalnız Papa Doku-zuncu Pi, Arnavutluk'da bulunan Katolik piskoposlara bir beyannâme gönderip, Katoliklerin Müslümanlara hiçbir surette yardımda bulunmamasını emretti.

1861 Hersek isyânı, Karadağ'ın hizaya getirilmesiyle şimdilik bastırıldıysa da, ileride Bulgaristan meselesi gibi Bosna-Hersek meselesi de Panslavizmin

³⁹ Noradounghian, C. III, s. 202'den naklen: Heyet, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3119 vd.

etkisiyle devletin başına türlü gaileler açmağa devam edecektir. Hatta beş ay sonra çıkan Girit isyanı sırasında Balkanlar'da: "*Ey şâhinler, kalkınız. Slav nâmını bütün asâleti ile taşımağa çalışınız. Elimizi kuzey kartallarına verelim. Rus, Bulgar, Sırp, Çek, Karadağlı hepsi aynı ananın oğulları, hepsi aynı dinin ve aynı kanın kardeşleridir*" propagandası ile Güney Slavları kandırıyorlardı. Rusya onlara, hürriyet ve istiklâl vadediyordu. Asıl gayesi ise, hepsini kendi idaresi altında toplamak ve sınırlarını Akdeniz'e kadar genişletmekti. Böylece Panslavizm, sadece Rus emperyalizminin bir vasıtası, Romanof Hânedânı çıkarlarının bir silâhı hâline gelmiş bulunuyordu⁴⁰.

c) Cevdet Paşa'nın Hersek Müfettişliği:

Cevdet Efendi (Paşa), 1278 Muharrem'inde (Temmuz 1861) Meclis-i Âli-i Tanzimât, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye ile birleştirilince, Yeni teşkil edilen Meclis-i Vâlâ'nın nizâmnâmesini yazdı ve Meclis'e âzâ tâyin edildi. Fakat o, yalnız bu âzâlıkla kalmadı; daha iki ay geçmeden, zuhur eden İşkodra hâdisesi üzerine idârî, mülkî ve askerî fekalâde salâhiyetleri hâiz müfettiş sıfatı ile İşkodra'ya gönderildi (21 Rebî'u'l-evvel 1278 = 26 Eylül 1861)⁴¹. İki ay kadar süren bu memuriyetinde kazandığı başarı üzerine, Fuad Paşa'nın ikinci sadâreti sırasında, 3 Muharrem 1280 (23 Mayıs 1863)'de Bosna-Hersek genel müfettişliğine Anadolu Kadıaskerliği pâyesi ile tâyin olunarak Bosna'ya gönderildi. Bir buçuk yıl kadar süren memuriyetinde Cevdet Efendi, bilhassa ecnebî devletlerin türlü maksatlar ile ilgisini çeken bu bölgenin nizam altına alınmasında büyük başarı gösterdi⁴². Âsilerin reislerini barışçı usullerle kazanmağa muvaffak oldu ve âsâyîşi temin etti. Bundan başka, devlete asker vermemek için kırk yıl mücadele etmiş olan Boşnakları iknâ ederek onlardan asker alınmasını da temin etti⁴³. Halkı birbiri ile barıştırdı.

Cevdet Efendi İstanbul'a döndüğünde, mükâfât olarak kendisine *Osmanî Nişânı* tevcih ve hâtura olarak Bosna askerlerinin tüfenklerinden bir tane hediye edildi⁴⁴.

⁴⁰ Heyet, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3118-3120.

⁴¹ Bk. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 157 vd. (Tezkire nr. 18); aynı müel., *Ma'rûzât*, s. 36 vd., Cavid baysun, "Cevdet Paşa'nın İşkodra memuriyetine dâir", *İÜ Tarih Dergisi*, sayı 19, İstanbul 1964, 20, 21.

⁴² Âli Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa", *İA*, III, 115-116.

⁴³ E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, Ankara 1977, s. 162-163, 181, 183.

⁴⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, III, s. 105; Âli Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa", *İA*, III, 116.

Bosna-Hersek'de Müslümanlar, "*ashâb-ı alâka*"⁴⁵ denilen çiftlik sâhibi bey ve ağalardan oluşan mütegalibenin elinde, Hristiyanlar kadar ezildikleri halde, İngiliz ve Fransız politikacılarıyla Pan-Slavizmin kışkırtıcı ajanları, Hristiyanların davasını benimseyip, Müslümanların toptan öldürülecekleri ya da sürülecekleri ve yerlerine Slav Hristiyanların getirileceği bir isyan başlatma çabasında idiler. Mahallî isyanlar, Ömer Lutfi Paşa'nın vâililiğine (1860-61) kadar Bosna'da önemli reformların yapılmasını önlemişti. Hırvatistan'da doğmuş ve eski bir Avusturya subayı olan Serdâr-ı Ekrem Ömer Paşa⁴⁶, -Cevdet Paşa'ya göre- "pek mâhir bir kumandan olup ancak, umûr-ı mülkiyyede ma'lûmâtsiz ve tecribesiz idi. Bosna-Hersek'de bütün Hristiyanların silâhlarını toplamağa kalkıştı. Bunun üzerine dağ nâhiyeleri halkı silâha sarılarak isyân ettiler ki, bu nâhiyelere "*Nevâhî-i âsiye*" denildi. Bunlara Karadağlılar daima yardımda bulundular ve onları kışkırtmadan geri durmadılar. Bu *Nevâhî-i âsiye* galesinin meydana gelmesine sebep de Ömer Paşa'nın gaflet ve hatâlarıdır"⁴⁷.

Bundan sonra, Topal Osman Paşa'nın uzun süren vâililiği (1861-1869) sırasında Bosna-Hersek'de büyük reformlar yapıldı. Vilâyet, askerî ve idârî güce sâhip kaimmakamlar başkanlığında yedi sancağa bölündü. Bölge ekonomik, sosyal ve kültürel bakımdan gelişmeğe başladı. Ticaret ve sanayi gelişmesinden en çok yararlananlar, bu durumlarını Osmanlılar aleyhine kışkırtıcılık için kullanan Sırp göçmenleri oldu⁴⁸.

Vefâtundan (27 Mayıs 1895) 14 ay önce (1 Nisan 1894) kaleme aldığı ve Sultan II. Abdülhamid'e sunduğu lâyihanın suretini, Cevdet Paşa'nın kendi eserleri olan *Tazâkir* ve *Ma'rûzât*'a zaman zaman müracaat ederek -atf ve karşılaştırma kabîlinden- bazı dipnotlarla aşağıya alıyoruz:

TUNA VİLÂYETİ'NİN TEŞKİLİNE VE HERSEK İHTİLÂLİNE DÂİR CEVDET PAŞA TARAFINDAN KALEME ALINAN LÂYİHA⁴⁹

Tuna Vilâyeti'nin teşkiline ve mu'ahharan Hersek ihtilâlinin zuhûruna dâ'ir bir kıt'a *Lâyiha* kaleme alınması, ser-kurenâ el-Hâc Ali Bey kulları vâsı-

⁴⁵ Bk. Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 65 vd.

⁴⁶ S.J. Shaw-E. K. Shaw, *Aynı eser*, II, 190-192.

⁴⁷ Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 69.

⁴⁸ S. J. Shaw-E. K. Shaw, *Aynı eser*, II, 190-192.

⁴⁹ BOA, YE, Kısım 18, Evrak 1861, Zarf 93, Karton 39.

tasiyle şeref-yâb-ı telakkî olduğum fermân-ı hümâyûn icâb-ı celîlinden olmağla ber-vech-i âtî infâz-ı irâde-i seniyyeye ibtidâr olunur:

Cennet-mekân Sultân Abdülmecîd Hân hazretlerinin evâ'il-i saltanatlarında *Tanzîmât-ı Hayriyye* icrâ olundu; Hazîne-i Celîle'nin vâridât-ı seneviyyesi yedi yüz elli bin kîse akça iken, ilk senesinde yalnız a'şârdan altı yüz bin kîse hâsıl oldu. İkinci sene iki kat oldu. Vâridât-ı sâ'ire dahi ol nisbetde artarak sonraları Hazîne-i Celîle'nin vâridâtı yigirmi dört milyon liraya kadar çıktı.

Ba'dehû hâkân-ı müşârün-ileyh hazretlerinin zamânında tensikât-ı askerîyye icrâ olundu. Kuvve-i askerîyye, intizâm-ı sahîh altına alındı. Lâkin, bir kuvve-i muntazamayı besleyecek olan idâre-i mâliyyenin dahi taht-ı intizâma alınması lâzım iken, umûr-ı mâliyye eski hâlde kaldı. Bu cihetle ma'âşlar vaktiyle verilemez oldu. Anınla berâber, vâridât-ı hazîne tezâyüd eyledikçe, masraf daha ziyâde artarak muvâzene-i seneviyyede haylî açık zuhûr etmeğe başladı.

El-hâsıl, umûr-ı askerîyye tanzîm olunduğu gibi, umûr-ı mâliyyenin dahi tanzîm ve ıslâhına ihtiyâc-ı sahîh görüldü. Umûr-ı mâliyye ise, umûr-ı mülkiyyenin bir fer'i demek olduğundan ıslâhât-ı mâliyye, ıslâhât-ı mülkiyyeye müteferri'dir. Zîrâ idâre-i mâliyye, bir bağçenin meyvelerini toplamaktır. İdâre-i mülkiyye dahi ol bağçeyi i'mâr etmektir. Halbuki bağçeye ne kadar güzel bakılırsa, mahsûl o kadar çok olur. Binâ'en alâ-zâlik evvel-emirde idâre-i mülkiyyenin ıslâh u tanzîmi lâzım gelür iken, o bâbda bir şey yapılmamış idi. Ve her dâ'irenin mihver-i lâykında hüsn-i idâresi, umûr-ı adliyyenin intizâmına mevkûf olduğu hâlde mahkemeler, eski hâli üzre gidiyordu.

Şöyle ki: Ömer el-Fârûk r.a. hazretlerinin zamân-ı hilâfetine memâlik-i İslâmiyye tevessü' edince, kâdîlar nasb olunup ve kuvve-i adliyye ile kuvve-i icrâ'yye, yek-digerinden tefrîk ile icrâ me'mûrları mahkeme işlerine karışdırılmayıp kâdîlar umûr-ı adliyyede müstakill olmuşlar idi. Hâlâ Avrupa'da câri olan usûl-i adliyye, işte o zamân memâlik-i İslâmiyye'de vaz' olunmuş olan esâs üzre mebnîdir.

Sonraları mütegalibe zuhûr ile, Hilâfet-i İslâmiyye'ye za'f geldikde vilâyât ü elviye ümerâsı, umûr-ı adliyyeye müdâhale eder olduklarından, kuzâtın istiklâli kalmadı. Hele Cengizîler'in istilâsiyle bilâd-ı İslâmiyye'nin muhassanâtı zâ'il olduktan sonra umûr-ı adliyye bütün bütün örf zâbitlerinin ellerine geçdi.

Ba'dehû, mü'essis-i Devlet-i Aliyye olan Gâzî Osmân Bey'e Söğüd vilâyeti *yurdruk-ocaklık* vechile temlik olunduğuna dâ'ir Sultân-ı Selçukî tarafından sâdır olan *menşûr*'da, "Ebu'n-Nasr Osmân Şâh" deyü telkîb ile umûr-ı dâhiyyesinde müstakill olduktan sonra ibâd için kâdî nasb etdi ve selef-i sâlihîn zamânında olduğu gibi umûr-ı adliyyeyi umûr-ı mülkiyyeden tefrîk eyledi ve mescid binâ ile hutbelerde sultân-ı Selçukî'nin ismiyle berâber kendüsünün ismi de zikr olunmağa başladı. Anın üzerine ol vaktin hükümcü alâmet-i istiklâl olan tuğ, alem ve tabl-hâne gönderilerek istiklâli te'yid ve mutasarrıf olduğu memleketlere ilhâkan Eskişehir sancağı dahi tefvîz ve taklîd olundu.

Devlet-i Selçukıyye'nin bi'l-küllüyye indirâsında eyâlât ü elviye ümerâsı, i'lân-ı istiklâl etdiklerinde erbâb-ı inân ü sinân olan Türkmenler ve işe yarar âdemler hep Osmân Şâh Gâzî hazretlerinin sâye-i adâletine sığınmağa as-hâb-ı hall ü akd, bi'l-ittifâk anı serîr-i saltanata iclâs etmekle andan sonra hutbeler müstakillen anın nâmına okundu ve az vakit zarfında bi'l-cümle bilâd-ı Anadolu anın zir-i dest-i temellüküne dâhil oldu.

Sultân Süleymân Hân-ı Kânûnî hazretlerinin asrına dek umûr-ı adliyye, Osmân Şâh Gâzî hazretlerinin vaz' etmiş olduğu usûl üzre câri oldu. Sonra kavânin-i Devlet-i Aliyye'nin ihtulâliyle berâber tarîk-ı ilmiyyenin nizâmâtı da bozuldu. Kâdîlar bi'l-fi'l mahall-i me'mûriyyetlerine gitmeyüp nâ'ib gönderir olduklarından ve niyâbetleri iltizâma verdüklerinden, birtakım cühelâ ve edânî, taşralarda *nâ'ibü's-Ser'* unvânıyla vezâ'if-i Şer'iyyeyi sù-i istü'mâl ider oldular. Halk, onların zulm ü gadrinden pey-der-pey şikâyete başladı; a'yânı bilâd, işe karışdılar. Devlet-i Aliyye dahi çâresiz mehâkim-i Şer'iyyeyi vülât ve mutasarrıfının nezâreti altına kodu. İki yüz seneden ziyâde, Memâlik-i mah-rûse'de umûr-ı adliyye Şer' u hikmete muhâlif yolda cereyân eyledi⁵⁰.

Cennet-mekân Sultân Mahmûd (II.) Hân hazretleri, yeniçeriyi ilgâ ile Devlet-i Aliyye'yi yeniden teşkil etdi ve bâğ-ı devletde biten muzırr otları kökünden söküp atdı. Lâkin, lâynkıyla bâğın tanzimine vakti müsâ'id olmadı. Sonra, oğlu cennet-mekân Sultân Abdülmecîd Hân hazretleri, bu bâğı ıslâh ve i'mâr ve tezyîn eyledi. Lâkin kavânin-i adliyye nâkıs kaldı. O zamân ise kesret üzre Memâlik-i Mahrûse'ye tevârûde başladılar. Anların umûrunu tesviye için Ticâret Mahkemesi teşkil olundu. Umûr-ı cinâ'iyye dahi Zabtiyye

⁵⁰ Cevdet Paşa'nın mülki-idâri, siyâsi-askerî, adli-hukukî, iktisâdî-mâlî vb. hususlarda yapılması gereken ıslahat hakkında görüş ve tavsiyelerini muhtevî Sadâret'e arz ettiği lâyhası için bk. *Tezâkir*, IV, s. 97-103.

Dâ'iresi'nde teşkil olunan mahkemeye havâle kılındı. Lâkin ecnebîler, bir mertebe daha tekessür etdi; müşkilât çoğaldı, me'mûrîn-i devlet emr ü idâreden âciz kaldı⁵¹.

Taşralarda egerçi mülkiyye me'mûrlarının riyâseti altında birer meclis açılıp bu meclislerde Hristiyanlardan birer *kocabaşı* var idi. Lâkin bu meclisler, icrâ-yı adâlete kâfi olmaduklarından başka, mülkiyye me'mûrlarının taht-ı riyâsetinde bulduklarından ve mehâkim-i Şer'iyye dahi anların taht-ı nezâretlerinde olduğundan, ihkâk-ı hukûk-ı âmme, me'mûrîn-i örfiyye elinde idi. Halbuki, tebe'adan biriyle bir ecnebî mürâfa'ası vuku'unda konsolos, mülkiyye me'mûrlarını tazyîk idüp anlar dahi ecnebîyi iltizâm ederlerdi. Ve hamiyetli bir me'mûr olup da tebe'a-i Devlet-i Aliyye'nin hukûkunu göze dirse konsolos, anın hakkında dürlü iftirâlar tasnî' ile sefâretine yazup Bâbî'âlî dahi sefâretlerine dayanmadığı cihetle def'an li'n-nizâ' o me'mûru azl ediverirdi. Ecânibin bu vechile şûkr ü şikâyetleri mü'essir olunca tebe'a-i Devlet-i Aliyye, ecnebîler ile olan da'vâların dâ'imâ ma'zûr olagelmekle başluca menba'-ı servet olan emr-i ticâret, ecnebîler eline geçdi. Ecnebîler ise günden güne Memâlik-i Mahrûse'de tekessür etmekte idi.

Reşid Paşa zamânında buraları çok düşünöldü. Osmân Şâh Gazî hazretlerinin vaz' etdiği esâs üzre kâdîlara istiklâl verilse, anların ekseri nâ-ehl olduklarından başka, bu sûret icâb-ı hâl ve zamâna muvâfık görölmezdi. Zîrâ mehâkim-i Şer'iyye'de ehl-i İslâm aleyhine Hristiyanın şehâdeti istimâ' olunmayup, bu ise Hristiyanlığı tahkîrdir diyerek ecnebîler i'tirâz etdikden başka, tebe'a-i Devlet-i Aliyye'den olan Hristiyanların bile mehâkim-i Şer'iyyede mürâfa'a olunmalarına ta'rîz ediyorlardı. Şu hâlde, ya mehâkim-i Şer'iyye'yi ehl-i İslâm'a hasr ile ale'l-umûm Hristiyan mürâfa'aları için ayrıca mehâkim-i nizâmiyye teşkili ve yâhûd ihtilâf-ı dîn ve mezhebe bakılmayup her mürâfa'ayı görececek mehâkim-i nizâmiyye teşkili, lâzime-i hâlden görölüyordu. Reşid Paşa'nın ekser-i evkâtü dâ'imâ paşalar ile nizâ' u cidâl üzre geçmekle husûsât-ı meşrûhaya bir karâr-ı kat'î virilemedi. Ba'dehû iş, Fu'âd Paşa eline geçdikde, umûr-ı mülkiyye ve adliyenin ıslâhâtına kıyâm etdiği sırada mu'âmelât-ı mâliyyenin ıslâhı dahi vâcibât-ı umûrdan görölmüş idi. Zîrâ sene be-sene zuhûr eden açıklar, istikrâzlar ile kapadılmakda olduğu hâlde, Hazîne'ce Devlet-i Aliyye'nin îrâd ve masrafını bildirecek bir hisâb-ı sahîh yok idi. Fülân eyâletin bu sene yâhûd iki sene evvel vâridât ve masârifinin muvâzenesi

⁵¹ Bk. *Tezâkir*, I, s. 62 vd.

bilinmek istenirse, Hazîne cevâb-ı savâb veremezdi. Zirâ her sene taşralardan mütevârid olan yâhûd me'mûr-ı mahsûs vâsıtasiyle hisâb-ı kat'îsi görülen eyâlet cedvelleri ve mazâbit ve evrâk-ı sâ'iresi, mahzenlerde çuvallar ile yığılıp durmakda olduğundan, Hazîne'nin hakâyık-ı ahvâli mechûl hükümünde idi.

Fu'âd Paşa, buralarını lâzım gelenler ile müşâvere ederek, işi epeyce pişirmişidi. Kulları, tefûş-i me'mûriyyetle Bosna'da iken Niş Vâlisi bulunan Midhat Paşa'yı Dersa'âdet'e celb ve ma'lûm olan *Vilâyet Nizâm-nâmesi* kaleme alınup nümüne olarak Tuna Vilâyeti'nde icrâ olunmak üzere üç eyâleti birleştirerek teşkil ettiği Tuna Vilâyeti'ne Midhat Paşa'yı vâli nasb ettirmişidi.⁵²

Vilâyet Nizâm-nâmesi'nin hulâsa-i mündericâtı bundan ibâretidir ki: Her vilâyet ve livâ ve kazâ merkezlerinde teba'a-i müslime ve gayr-i müslimeden mürekkeb birer *idâre* ve *de'âvî meclisleri* ve merkez-i vilâyetde bir de *dîvân-ı cinâyet* teşkil ve idâre meclislerinin riyâsetleri mülkiyye me'mûrlarına havâle ve de'âvî meclislerinin riyâsetleri hukkâm-ı Şer'a ilâve-i me'mûriyyet kılınup asıl hâkim onlar olduğunu îmâ için de'âvî meclisi a'zâ-yı müntehasasına *mümeyyiz* ta'bîr olunurdu. Ve her sancağa, hattâ merkez-i vilâyet sancağına bile birer muhâsebeci nasb olunarak, mutasarrıflar ile muhâsebeciler, umûr-ı mâliyyede müştereken mes'ûl tutuldular. Ve Defterdâr-ı vilâyetin ma'iyetinde bir *muhasebe kalemi* teşkil olundu. Bu kalem, sancakların hisâbâtını tedkik ile hulâsasını yapmağa me'mûr olmağa defterdârın vazîfesi, bütûn vilâyetin umûr-ı hisâbiyyesine nezâretten ibâret kaldı. Ve Hazîne-i Celîle, bi'z-zât her sancağın mu'âmelâtını tedkik edemeyüp ammâ vilâyetden gelen hulâsaları tedkik ile vilâyâtın umûr-ı hisâbiyyesine kesb-i vukûf etmeğe başladı.

Merkez-i vilâyetde ecnebî işlerine bakmak üzere bir de *politika me'mûru* ta'yîn olduğundan, vilâyetin o gâ'ilesi de tahfif edildiğine mebnî vâli-i vilâyet, bir nâzır-ı umûmî ve taraf-ı Pâdişâhî'den muhâtab-ı resmî olarak vilâyetin masâlih-i umûmiyyesini tesviye ve ıslâhât-ı lâzimeyi icrâyâ vakit bulabileceğinden, merkez-i vilâyetde ikâmetden ziyâde, mülhâkâtı devr ü tefûş ve lede'l-hâce derhâl lâzım gelen mahalle azîmet eylemek üzere kendüsüne ma'âş-ı muhassasından fazla, şehriyye on bin kuruş *masârif-i devriyye* tahsis kılırdı.

⁵² Bk. *Ma'rûzât*, s. 110-111.

Bu teşkilât için taşra tahsisâtuna epeyce mebâliğin ilâvesi lâzım geldiğinden, bir mikdârına karşuluk olmak üzere iki-üç eyâletden bir vilâyet ve bir-iki sancakdan bir sancak teşkil ve kazâ dâ'ireleri bir mertebe tevsî' ile ufak-tefek kazâlar nâhiye i'tibâr edilmişidi. Fakat, böyle müceddeden teşkil ve tevsî' olunan vilâyetlerin idâresine muktedir ve kâfi me'mûrlar bulunamayacağından, evvelce teşekkül eden vilâyet muhâsebecilerinden defterdâr ve mutasarrıflarından vâlî ve kâ'im-makamlarından mutasarrıflar yetiştirilmek üzere bi't-tedric *Vilâyet usûlü*'nün ta'mimine karâr virilmişidi.

O zamân Bosna ve Hersek eyâletlerinin idâreleri müstesnâ bir hâlde iken, ma'rifet-i çâkerânemle ikisinde dahi tensikât-ı askeriyeye icrâ ve umûr-ı mülkiyeleri tanzim olunmuş idüğinden, Dersa'âdet'e avdet-i ubeydânemde hemân Bosna ve Hersek eyaletlerinden mürekkeb bir vilâyet teşkil⁵³ ve uhde-i çâkeriye tevcih kılındı.

Kulları, henüz teşkilât-ı cedîdenin arkasına almış olduğum sırada Fu'âd Paşa azl ile Rüşdî Paşa Sadr-ı a'zam olunca, "Vilâyet usûlü"nü ilgâ etmek istedi. Lâkin, müte'âkıben azl olunarak Fu'âd Paşa Sadr-ı a'zam olup o dahi Rüşdî Paşa'ya rağmen "Vilâyet usûlü"nü her tarafa ta'mim etdi. Lâkin, ashâb-ı liyâkat ü kifâyetden lüzûmu kadar me'mûrlar bulunamadığına mebnî sonradan teşkil olunan vilâyetler, evvelkiler derecesinde kesb-i intizâm edemedi.

Bu kadar tafsilât ile tasdî'a cesâret-i çâkerânem, ancak Tuna'da "Vilâyet usûlü"nü icrâsı ne maksada mebnî olduğunu izâhan arz etmekden ibâret olup bu tafsilât ile Fu'âd Paşa'nın o teşkilâtdan maksadı ancak umûr-ı adliyece tezâyüd eylemekde olan müşkilâtın önünü almağla berâber mülkiyeye ve mâliyyeye dahi lüzûm görülen islahâtın icrâsı olduğu müttezih olur. Şöyle ki: Ruslar, ötedenberü ittihâd-ı mezhep mülâbesesiyle Bulgaristan'da tezyîd-i nüfûza sâ'î olup Fransa ve İngiltere devletleri ise bu bâbda anlara mu'âriz olmağla Rusya'ya karşı idâre-i umûr etmek üzere Midhat Paşa'yı celb etdiler. O dahi Rusya'ya karşı sert mu'âmelelerde bulundu. Anıncün Rusya gücendi. Avusturya dahi gerek Sırbistan'da⁵⁴, gerek Bulgaristan'da kesb-i nüfûz dâ'iyyesinden hâlî değil idi. Binâ'en-aleyh Bulgaristan vilâyeti, politika me'mûrlarına bir yarış meydânı oldu.

⁵³ Bosna ve Hersek meselesi'ne ait bölümler *Tezâkir*'de, ağırlıklı 20-26 numaralı tezkirelerde; *Ma'rûzât*'da ise "Üçüncü Cüzdan"da yer alan "Tefiş-i Bilâd" başlığı altında yer almaktadır. O zamana kadar Hersek müstakil bir mutasarrıflık, Bosna ise eyâlet idi.

⁵⁴ Bk. *Ma'rûzât*, s. 43.

Midhat Paşa Tuna Vilâyeti'nde ecânibin gözlerine çarpacak sûrette devâ'ir-i beldeyi tanzim etdi ve umûr-ı nâfi'aca hayli şeyler yaptı. Lâkin dür-endiş ve siyâset-ârî değil idi. Müslimânları kavmiyyet gayretine ve Bulgarları Rusya'nın kucağına düşürdü. Sonra, Rusya dahi Bulgarlara zulm ü gadr oluyor deyü mezhebâşî olduklarını vesile ederek müdâhaleye kalkışdı. Ve fi'l-vâkı' mültezimlerin zulm ü te'addilerinden, ale'l-umûm ahâlî şikâyet eylemekte oldukları hâlde mültezimlerin her biri Dersa'âdet'de bir müteneffiz bir âdeme mansûb oldukları cihetle şükr ü şikâyetleri mü'essir olduğuna binâ'en, mülkiyye me'mûrları, ahâlîyi nizâmı dâ'iresinde himâye edemediklerinden başka, mürtekin-i me'mûrinden birtakımı da mültezimlerden para alarak ahâlîyi soydurmakda idi.

İşte, bu dürlü sebebler teselsül edüp gelerek, Rusyalunun alenen Bulgarları himâye etmesine bâdî oldu. Bu keşâkeşlerde munzam olan Hersek İhtilâli ise, sırf bir mese'ele-i siyâsiyye idi.

Söyle ki: Bulgarlar fi'l-asl Türk akvâmından olarak, kavmiyyetce Ruslar ile müttehid değiller ise de, vaktiyle buralara İzlavlar ile birlikde gelüp İstanbul Patriki ma'rifetiyle Hristiyan olmuşlar ve onlar gibi Ortodoks mezhebine girmişler. Lisânları da İzlav bozundusudur. Bu cihetle Rusya anları tasâhub edegelmiştir.

Sırbalar ile Karadağlılar ise hâlis İzlav kavminden olup lisânları da hâlis İzlavcadır. Binâ'en-aleyh Ruslar, ale'l-husûs Pan-İslavizmî efkârında bulunanlar, anları daha ziyâde sahâbet ü himâye edegelmişlerdir. Ve Karadağlılar her hâl ü kârda Rusya politikasına merbût olup dâ'imâ anın işâretiyle hareket edgeldiklerinden, Rusya Devleti anların umûrunu tervic etmekte bulunmuşdur. Hersek ahâlisinin ekseri Karadağ ile hem-mezheb ve hem-zebân oldukları hâlde, Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa ile birlikde her tarafa sefer edegelmişler iken, Serdâr-ı ekrem Ömer (Lutfi) Paşa, Bosna beylerine galebe ve Hersek'i de isti'lâ ettiği sırada Hersekli Ali Paşa'yı da bir takrîble i'dâm eddikden sonra Hersek Hristiyanlarını sâ'ir yerlerdeki Hristiyanlar gibi cizyeye rabt ile silâhlarını toplamağa kalkışdı. Anın üzerine Karadağ hududu boyunca vâkı' sarb dağlarda sâkin olan Hristiyanlar dahi isyân etdiler. İşte, bunların sâkin oldukları yerlere *Nevâhî-i Âsiye* denildi⁵⁵.

⁵⁵ Bk. *Ma'rûzât*, s 69; *Tezâkir*, II. s. 274-275.

Nevâhî-i Âsiye ahâlîsi, gâyet vahşî Karadağlılardan⁵⁶ cesûr bir halk olduklarından, Karadağlılar serbestce nâhiyeye girüp çıkar ve vakt-i harbde i'âne ider olduklarından, bir muhârebe kapısı açıldı. Muhârebât-ı vâkı'a, *Nevâhî-i Âsiye* ahâlîsi nâmına olduğu hâlde içlerinde pek çok Karadağlılar var idi. Anlar dahi hâricinden pek çok mu'âvenetlere mazhar oluyorlardı. Halbuki Nikşik kazâsı, *Nevâhî-i Âsiye* ile Karadağ arasında mahsûr kaldı⁵⁷. Nikşik ehl-i İslâmına zahîre yetiştirmek devletce azîm ve müşkil bir gâ'ile oldu. Yıllarca süründü. Pek çok para sarf ve pek çok asker telef oldu.

Ol esnâda İşkodra'da zuhûr eden ihtilâli basdırmak üzere, kulları oraya gidüp geldiğim esnâda Fu'âd Paşa Sadr-ı a'zam olmağla, takdîm ettiğim *lâ-yiha*⁵⁸ üzerine Fu'âd Paşa iki taraftan, ya'nî Hersek ve İşkodra taraflarından Karadağ üzerine asker sevk etdi. Karadağ, gereği gibi terbiye olundu⁵⁹. Lâkin, düvel-i fahîmenin tavassutu üzerine ordular dağıldı. Maksud-ı aslî olan *Nevâhî-i Âsiye* işleri hâl-i sâbıkı üzere bırakıldı. Ahâlîsi, yine Karadağ Beyi'ni tanırlar ve rü'esâsı Mostar'a gelüp gitmez ve Hersek Hükûmetini tanımazlar idi. Karadağ me'mûrları ise kendi memleketleri gibi *Nevâhî-i Âsiye* içinde dolaşup icrâ-yı ahkâm ederlerdi. Hâzır sofraya konmak mu'tâdı olan Avusturya dahi oralarda bir hakk-ı himâye kazanmak üzere⁶⁰ *Nevâhî-i Âsiye* rü'esâsını te'mîn ile Dersa'âdet'e getürmek için Bâbı'âlî'ye tebliğ etmişidi. Fu'âd Paşa, mâkâsid-i hafîyyeyi fehm eder cinn fikirli bir zât olduğundan, Avusturyahlara: "*Pek a'la! Buraya gelmeleri için teşvîk ediniz; lâkin kendülerine bir şey va'd eylemeyiniz ve anlara karşı bir gûne ta'ahhüd altına girmeyiniz*" deyü cevâb vermişidi. Bu cevâb, Rusya sefâretince ma'lûm olduğundan, Rusya me'mûrları da *Nevâhî-i Âsiye* rü'esâsına Avusturya'ya kapılmamalarını ihtâra me'mûr olmuşlar idi. Avusturya me'mûrları ise rü'esâya: "*Sizi İstanbul'a götürüp rütbe ve nişânlar aldırırım*" yollu ba'zı mevâ'id ile anları celb ve istimâleye kıyâm etmişler imiş.

Kulları, tefûş-i me'mûriyyetle Hersek'e gittiğimde⁶¹, *Nevâhî-i Âsiye* yi işte bu hâlde buldum. Ve Ragûza'ya vardığım esnâda *Nevâhî-i Âsiye* rü'esâsı, İs-

⁵⁶ Bk. *Ma'rûzât*, s. 43-44.

⁵⁷ Bk. *Ma'rûzât*, s. 83.

⁵⁸ Bu lâyiha, 47 varak olup İstanbul Belediye Ktb. Cevdet Paşa Evrâkı arasında nr. 26'da bulunmaktadır.

⁵⁹ Bk. *Ma'rûzât*, s. 69-70.

⁶⁰ Bk. *Ma'rûzât*, s. 43.

⁶¹ Bosna ve Hersek tefûşü sırasında Cevdet Paşa'ya gönderilen şifre ve telgraflar, 67 varak halinde İstanbul Belediye Ktb. Cevdet Paşa evrâkı arasında nr. 27'de bulunmaktadır. Cevdet

tanbul'a varmaları hakkında bir karâr vermek üzere bir mahall-i mu'ayyende Avusturya me'mûrları ile söyleşmişler. Taraf-ı çâkerânemden dahi ba'zı vesâ'it-ı hafiyeye ile rü'esâyâ aks-i kazıyye ihtâr etdirilmişidi. Anın üzerine rü'esâ, yevm-i mu'ayyende o tarafa hareket eylemişler ise de, keyfiyeti Rusya'nın Ragûza'da bulunan konsolosuna açdıklarında o dahi: "*Evet; mâ-dâmki Avusturyahılar size te'mînât veriyorlar, verdikleri sözleri bir kâğıda tahrîr ve imzâ etsünlür; siz de anı sened olarak hıfz olunmak üzere Piva kilisesi'ne gönderirsiniz. Kendünüz de İstanbul'a gidebilirsiniz*" diyü hayr-hâhâne ve mahremâne ihtâr eylemiş idüğinden rü'esâ, Avusturya me'mûrlarıyla yevm-i mev'ûdda ta'yîn olunan yerde lede'l-ictümâ' öyle ber sened istemişler; Avusturya me'mûrları ise te'mânât-ı tahrîriyye i'tâsına me'zûn olmadıklarından: "*Bizim sözümüz senedir*" deyüp rü'esâ ise vahşî âdemler olduklarından, bu sözü işitdikleri gibi tevahhuş iderek Rusya konsolosunun ihtârına teşekkür ederek dağılmışlar⁶².

Binâ'en-aleyh, kullarının Mostar'a vürûdum akabinde Devlet-i Aliyye'ye itâ'at üzere olduklarından bahsile Mostar'a gelmek üzere istizân etdiler. Kulları da: "*Pek a'lâ!*" dedim. Arası çok zamân geçmeyüp geldiler, görüşdüler. İşlerine nizâm virmek üzere bir müddet nezd-i çâkerîde müsâfir kaldılar. Bunlar on altı reiis idi ve cümlesinin başı ve muhârebelerde kumandaları Piva Voyvodası Pop Jarko idi. Vaktiyle Serdâr-ı ekrem Ömer Paşa ve ba'dehû Müşîr İsmâ'il Paşa, te'mînât-ı kaviyye i'tâ ederek görüşmek üzere Pop Jarko'yu celbe çok çalışmışlar iken, müyesser olmamış idüğinden, bu kerre hep rü'esâ ile birlikte Mostar'a gelivermesi, Mostar vücûhunun ta'accüb ve hayretlerini mûcib oldu⁶³.

Pop Jarko'nun redd ve kabûlü, sâ'ir rü'esânın makbûlü olduğundan, müzâkere ekseriyâ anınla vuku' buldu. Verilen karâr îcabında Pop Jarko'yu kâ'im-makâm nasb ile ma'iyetine bir mikdâr pandor, ya'nî zabtıyye verildi. Sâ'ir rü'esâ dahi müdürlik ve pandor yüzbaşılığı gibi unvânlar ile taltîf edildi ve cümlesinin ma'âşlarına *Nevâhî-i Âsiye*'nin mürettebât-ı kadimelerinden karşuluk gösterildi.

El-hâsıl, Hazîne'ye yeniden bir masraf kapısı açmaksızın, mezkûr nâhiyeler, hükûmet-i mahalliye pamuk ipliği ile bağlandı. Ve *Nevâhî-i Âsiye*

paşa tarafından Sadâret'e gönderilen şifre ve telgraflar ise, yine aynı kütüphâne ve tasnifte, nr. 57'de yer almaktadır.

⁶² Bk. *Ma'rûzât*, s. 70-71; *Tezâkir*, II, s. 268-270.

⁶³ *Tezâkir*, III, s. 114-115.

gavâ'ili ber-teraf kılındı. Yollar emînlik olup Nikşik ehl-i İslâmı Açka ve Nevesin tarîkıyla Mostar'a serbestçe gelüp gider oldular.

Merkez-i livâ olan Mostar ile nevâhî-i mezbûre arasında bulunan Nevesin kazâsı beyleri, ötedenberü ol havâlinin emn ü âsâyışını muhâfaza edegeldiklerinden, anlar da taltîf olunarak, en büyükleri Nevesin kâ'im-makâmlığında ibka olundu. Ve egerçi ol esnâda Meclis-i Vâlâ'ca verilen karâr üzre yerlü kâ'im-makâm istihdâmı men' olunmuş ise de Nevesin'de bu ka'idenun icrâsı, mahallince muzırr olacağı âşikâr olduğundan, Bâbî'âli ile muhâbere ederek, bu kazâda müstesnâ olarak Nevesin beylerinden birinin kâ'im-makâm bulundurulmasına müsâ'ade tahassul etdim.

Sonra, hükûmet-i mahalliyece iki hatâ vukû' buldu ki, zâhirde küçük görünürler ise de hakikatde ikisi de pek muzırr idi. Birisi bu ki, Nevesin kazâsına hâricden ahvâl-i mahalliyyeyi bilmez bir kâ'im-makâm nasb olundu. İkincisi de bu ki, hükûmet-i mahalliye, Pop Jarko'yu gücendirüp tevhiş eylemekle o dahi savaşıp Sırbistan'a gitdi. Ol esnâda Bulgaristan ve Sırbistan mes'eelerinden dolayı Devlet-i Aliyye ile Rusya'nın arası pek gergin idi. Ve Rusya İmparatoru pek ilerü atılmış idüğinden, ana tarziyye yollu bir mu'âmele icrâsı lâ-büdd idi. İşte o zamân Rusya devleti, *Nevâhî-i Âsiye*'nin Karadağ'a ilhâkını teklif etdi ve bununla münâza'a ber-teraf edilmiş olacağı anlaşıldı. Bunun için teşkil olunan komisyonda, kulları da bulundum. *Nevâhî-i Âsiye* zâten elden çıkmış, devlete aslâ fâ'idesi yok yerler olduğuna nazaran, bunların terkiyle def-i gâ'ile olunması müraccah görüldü; lâkin, birkaç yüz hâne ehl-i İslâmı hâvî olan Nikşik kasabası bu nevâhî içinde bulunur; buna ne yapmalı deyü müzâkereye girilmiş iken, birdenbire Bâbî'âli'nin meslek-i politikyyesi değışdi.

Çünkü, ötedenberü Midhat Paşa, efkâr-ı nâsı, Rusya ile harbe teşvîk ile efkâr-ı âmmeyi heyecâna getürmüşidi. Sonra, Dâmâd Mahmûd Paşa ile Redif Paşa meydân aldılar ve Midhat Paşa'dan ziyâde muhârebe tarafını iltizâm ediler. Binâ'en alâ-zâlik, Karadağ'dan gelmiş olan me'mûrlar ile müzâkere-i maslahat olunur iken, birdenbire anlara cevâb-ı redd verilerek, komisyon müzâkerâtu ta'til edildi ve hemân muhârebe kapısı açıldı. İşte bunun için dâ'imâ, kulları derim ki: *Tüfengi Midhat Paşa doldurdu; Mahmûd Paşa üst tetiğe bindirdi; Redif Paşa âteş etdi, olan oldu.*

Mücerred infâz-ı irâde-i seniyye için hâtur-ı nişân-ı ubeydânem olan vukû'ât, ber-vech-i meşrûh yazıldı. Bu husûsda vâkı' olan hatâlarımın afvı ni-

yâzı, cümle-i istirhâmât-ı ubeydânemden olduğu, kemâl-i tazarru' ve ibtihâl ile ma'rûzdu.

25 Ramazân 311 (1 Nisan 1894)

Kulları
C e v d e t

